

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۱/۱۱

تاریخ پذیرش: ۹۵/۱/۱۹

فصل نامه علمی - تخصصی عصر آدینه

سال نهم، شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۵

بررسی تطبیقی علایم ظهور در شعر معاصر عربی و فارسی

حدیث بابایی^۱

کبری خسروی^۲

چکیده

بشر از دیرباز تا کنون، شاهد انقلاب‌هایی عظیم بوده که هریک از آن‌ها مستلزم نشانه‌هایی پیش از وقوع بوده‌اند. تشکیل حکومت جهانی امام مهدی (عج) نیز همانند بسیاری از انقلاب‌های مردمی، پیش از تحقق دارای علایم حتمی است که در روایات متواتر و موثق بسیاری از ائمه اطهار (ع) بر این نشانه‌ها تأکید شده است. در نوشتار پیش رو، با روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به شواهدی از اشعار شاعران معاصر عرب و فارس، به بررسی تطبیقی علایم ظهور در شعر معاصر عربی و فارسی پرداخته شده است. شاعران معاصر با استشهاد بر تفاسیر قرآن و روایات متواتر در ترسیم علایم حتمی به موضوعاتی همچون صیحه آسمانی، قتل نفس زکیه، خروج دجال و خروج یمانی اشاره داشته‌اند و در بیان علایم غیر حتمی به موضوعاتی همچون تجاوز به کشورهای مسلمان‌نشین، سرزدن خورشید از مغرب، سستی ایمان، حکومت رهبران ناشایست و ... پرداخته‌اند.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، امام مهدی (عج)، روایات متواتر، علایم ظهور، شعر معاصر عربی و فارسی.

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول) (hadisbabaei580@yahoo.com).

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه لرستان.

از جمله موضوعات کهن شعر فارسی و عربی، مسئله منجی است. در شعر بسیاری از شاعران کهن هر دو زبان، از جمله سعدی، مولوی، حافظ، سید حمیری، دعبل خزاعی و... به این موضوع اشاره شده است. البته درباره طرح آن، میان ادبیات کهن و شعر امروز، تفاوت‌هایی وجود دارد. مسئله منجی در شعر قدیم، غالباً اشاره وار و اجمالی مطرح شده است؛ اما طرح گسترده مهدویت در شعر فارسی، به آغاز پیروزی انقلاب اسلامی و شعر عربی به آغاز انقلاب‌های مردمی در کشورهای عربی به ویژه عراق، لبنان و بحرین بازمی‌گردد؛ روزگاری که موضوع ادبیات مهدوی، مجالی بیشتر برای مطرح شدن داشته است، به طوری که می‌توان گفت این نوع شعر، در بابی مستقل با عنوان ادبیات مهدوی به وجود آمد؛ زیرا شاعران معاصر در سده اخیر با تجربیاتی از دنیای پیرامون خویش، به وجود امام مهدی علیه السلام پناه برده‌اند و برای خلق عظیم‌ترین آثار خویش به وصف آن حضرت پرداخته‌اند.

علایم ظهور امام مهدی علیه السلام در قرآن کریم و احادیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام ترسیم شده است. در طول تاریخ اسلام، بسیاری از شاعران فارس و عرب زبان معتقد به اهل بیت علیهم السلام با ابراز علاقه خود به ساحت مقدس امام مهدی علیه السلام و برای دفاع از عقاید حقه خویش، اشعاری گوناگون را با مضمون علایم حتمی و غیر حتمی ظهور، با استناد به آیات و روایات متواتر سروده‌اند. در این میان شعری که به زبان‌های عربی و فارسی شعر سروده‌اند، کم نیستند.

پرسش، فرضیه، ضرورت و پیشینه پژوهش

پرسش اصلی پژوهش پیش رو این است که وجوه اشتراک تمامی شاعران توصیف‌گر علایم ظهور چیست؟

مضامین مشترک در شعر شاعران مورد بحث، اشاره به علایم حتمی و غیر حتمی ظهور امام مهدی علیه السلام است که هر کدام از این موضوعات، عناوین و موضوعات فرعی دیگری را نیز در بر می‌گیرد و شاعران با اقتباس از تفاسیر آیات و همچنین روایات متواتر، به وصف این نشانه‌ها پرداخته‌اند.

از اصلی‌ترین دلایل ضرورت این پژوهش، بررسی تطبیقی عقاید مشترک شاعران عرب

و فارس درباره علایم ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه و معرفی آن‌ها از دریچه شعر و ادب به مخاطبان است؛ زیرا شعر یکی از بهترین وسیله‌های تأثیرگذار بر افکار دیگران به شمار می‌رود و شاعران معاصر - در عصری که عصر انکار عقاید دینی مسلمانان است - کوشیده‌اند با این ابزار، به دفاع از عقاید تشیع به‌ویژه به بیان نشانه‌های عصر ظهور بپردازند. از دیگر اهداف این پژوهش، معرفی برخی از شاعران متعهد به اهل بیت علیهم السلام است که در عصر معاصر گم‌نام و ناآشنا هستند.

بر اساس اطلاعات نگارنده، تا کنون درباره موضوع این نوشتار و به‌ویژه شاعران مورد نظر، پژوهشی مستقل صورت نگرفته است. در این نوشتار با نگاهی متفاوت، به بیان عقاید مشترک شاعران درباره بررسی تطبیقی علایم ظهور در شعر معاصر فارسی و عربی می‌پردازیم.

۱. علایم حتمی

در آستانه ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه پنج نشانه محقق می‌شوند که از آن‌ها با عنوان علایم حتمی یاد می‌شود. این علایم حتمی در روایات اهل بیت علیهم السلام مطرح شده‌اند و برخی از شاعران معاصر عرب و فارس، در وصف ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه به این نشانه‌ها اشاره کرده‌اند:

۱-۱. نزول (رجعت) حضرت عیسی علیه السلام

یکی دیگر از اعتقادات شیعیان در هنگام ظهور، اعتقاد به رجعت یا همان نزول حضرت عیسی علیه السلام به همراه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه است که در ادبیات مهدوی به‌ویژه در شعر معاصر، می‌توان شاهد اشاره بسیاری از شاعران به این رخداد بزرگ باشیم. سید حسن میرجهانی^۱ درباره نزول حضرت عیسی علیه السلام در عصر ظهور، چنین گفته است:

لنصره عیسی من السماء	یهبط منصوراً علی الاعداء
إنّ المسیح یقتدی بالحجّة	مفتخراً فحولہ المحجّة

۱. سید محمد حسن میرجهانی، در سال ۱۳۱۹ ق متولد و در سال ۱۴۱۳ ق درگذشت. او دارای ۱۵۰ اثر در زمینه‌های مختلف از جمله تفسیرام الکتاب، البکاء الحسین علیه السلام، لوامع النور فی علائم الظهور والدرر المکنونة فی الامام والامامة وصفاته الجامعة و... است. وی در کتاب الدرر درباره امام مهدی عجل الله تعالی فرجه به طور مفصل صحبت کرده است (عبداللهی، ۱۳۸۴: ۱۸۳-۱۸۲).

«حضرت عیسیٰ علیه السلام از آسمان برای یاری کردن او فرود می‌آید، در حالی که او را بر دشمنانش یاری می‌دهد. همانا مسیح در حالی که مفتخر است، به امام حجت علیه السلام اقتدا می‌کند. پس امام علیه السلام برای او حجت است.»

(میرجهانی، ۱۳۸۸: ۲۲۱)

شهریار در دیوانش ظهور امام مهدی علیه السلام را در حالی به تصویر می‌کشد که عیسی بن مریم علیه السلام به همراه ایشان علیه دجال نزول کرده است:

با گل و لاله سرافراشته مهدی و مسیح

پای دجال فرو در گل ولای می‌بینم

(شهریار، ۱۳۸۸: ج ۱، ۳۱۹)

محمدرضا حکیمی^۱ شاعر فارسی‌زبان، در شعری عربی با عنوان «دُمُوعٌ عَلَى سَفْحِ رَجْعَتِ عِيسَى علیه السلام را این چنین ترسیم کرده است:

شجاع قلبٍ فصیحٍ ينزلن اذاً عوناً له في قتال الغاشم الاثم
«او، آن شجاع دلاور و فصیح‌گفتاری است، هنگامی که ظاهر شود مسیح از آسمان نازل می‌شود که در کشتن دجال به او کمک کند.»

(حکیمی، ۱۳۹۰: ۳۰۰)

این بیان، اقتباس از روایات درباره ظهور امام مهدی علیه السلام است؛ زیرا شاعر، وجود حضرت عیسی علیه السلام را در حالی برای خواننده ترسیم کرده است که در هنگامه ظهور، پشت سر امام مهدی علیه السلام قرار گرفته که این بیان، حاکی از نزول حضرت عیسی علیه السلام در هنگام ظهور امام علیه السلام است. شاعر علاوه بر خلق تصویر حضرت عیسی علیه السلام به عنوان یکی از یاران اصلی امام مهدی علیه السلام، تصویر جبرئیل امین را نیز برای مخاطب بازگو کرده است که این بیان، اشاره مستقیم به روایتی مشهور در این باره دارد. ابوبصیر از حضرت صادق علیه السلام روایت می‌کند که ایشان فرمود:

قائم از مکه ظهور نمی‌کند تا این که حلقه کامل شود. عرض کردم: حلقه چقدر

۱. حکیمی، در سال ۱۳۱۴ متولد شد. وی دارای آثاری عظیم همچون *الحياة، خورشید مغرب، امام در عینیت جامعه، تفسیر آفتاب* و... است (www.fa.m.wikipedia.org).

است؟ فرمود: ده هزار نفر که جبرئیل در سمت راست و میکائیل در جانب چپ او

باشد. (مجلسی، ۱۳۷۵: ۱۱۳۳)

حضرت امام خمینی علیه السلام نیز نزول عیسی علیه السلام را در اشعار خویش این گونه بازگو می نماید:

موسی به کف دارد عصا، دربانی اش را منتظر

آماده بهراقتدا، عیسی به چرخ چارمین

(خمینی، ۱۳۷۸: ۲۳۱)

حضرت امام خمینی علیه السلام، ظهور امام مهدی علیه السلام را در حالی برای مخاطب بازگو کرده است که از عظمت این واقعه، حضرت موسی علیه السلام همچون دربان آن حضرت علیه السلام برای تعظیم منتظر ایستاده و حضرت عیسی علیه السلام نیز برای اقتدا به ایشان آماده است. این بیان حضرت امام خمینی علیه السلام به این روایت اشاره دارد که در هنگام ظهور، حضرت عیسی علیه السلام رجعت خواهد کرد و به اقامه نماز در پشت سر امام مهدی علیه السلام در قدس شریف خواهد ایستاد. این مسئله با عقیده مسیحیان، منافاتی نخواهد داشت و در نهایت برای صلح جهانی میان مسلمانان و مسیحیان صلح نامه ای امضا خواهد کرد.

شیخ محسن المعلم^۱ نزول حضرت عیسی علیه السلام را در هنگام ظهور این گونه ترسیم کرده است:

من المسيح الذی یأتی و طلعتکم

عیسی بیمناک و الخضر بیسراکا

«از مسیح علیه السلام که می آید و چهره شما حضرت عیسی علیه السلام در سمت راست تو و حضرت خضر علیه السلام در سمت چپ تو قرار گرفته است.»

(المعلم به نقل از آل درویش، ۲۰۱۱: ۵۷۱)

با بررسی اشعار ذکر شده درباره رجعت حضرت عیسی علیه السلام در هنگام ظهور امام مهدی علیه السلام می توان گفت این شاعران، با استفاده از تفاسیر متعدد از آیات و روایات متواتر به این مضمون مشترک در شعرشان اشاره کرده اند. از جمله این آیات، می توان به این آیه اشاره کرد:

۱. شیخ محسن المعلم، متولد سال ۱۳۷۲ ق است (آل درویش، ۲۰۱۱: ۵۶۶).

﴿وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِلْسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرْنَ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾؛ (زخرف: ۶۱)

و[نزل] او (عیسی) علم و نشانه ساعت قیامت است [و مبشر حضرت محمد ﷺ خواهد بود]، زنهار در آن ساعت شك و ریب روا مدارید و [امر] مرا پیروی کنید که راه راست همین است.

۲-۱. صیحه آسمانی

از دیگر حوادثی که در دوران پیش از ظهور امام مهدی ﷺ رخ می دهد، شنیدن صیحه آسمانی است. منظور از آن، صدایی است که در آستانه ظهور حضرت مهدی ﷺ از آسمان به گوش همه مردم می رسد. این فریاد توسط فرشته وحی - جبرئیل امین - در همه کره زمین پخش خواهد شد و هیچ گونه سرگرمی و اشتغال سبب غفلت از آن و نشیدنش نمی شود. ابو حمزه ثمالی از امام صادق (ع) درباره صیحه آسمانی پرسید. امام پاسخ داد:

يُنَادِي مُنَادٍ مِنَ السَّمَاءِ أَوَّلَ النَّهَارِ يَسْمَعُهُ كُلُّ قَوْمٍ بِالسِّنِّهِمْ؛ (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۲۸۹)

فریادگری در آغاز روز در آسمان، صیحه ای سر خواهد داد، به طوری که هر جامعه و ملتی به زبان خویش آن را می شنود.

برخی از شاعران معاصر هر دو زبان، در وصف علایم ظهور امام مهدی ﷺ به ترسیم صیحه آسمانی به صورت مستقیم و گاه با تعبیر ادبی پرداخته اند. حسن محمد نورالدین^۱ رخ دادن صیحه آسمانی را این گونه به تصویر کشیده است:

«لم يبق إلا أنت ننتظر السماء / لتعلن الحدث العظيم / تتساب فوق طقوس هذا الكون / كالألحان في جسد النسيم» (نورالدین، ۱۴۲۹).

«باقی نماند جز تو که آسمان را منتظر هستیم / برای اعلام حادثه ای بزرگ / که در بلندای ناقوس این جهان نفوذ می کند / مانند آهنگی در جسم باد.»

نورالدین، شنیدن صیحه آسمانی را نماد حادثه ای عظیم معرفی می کند که کنایه از ظهور امام مهدی ﷺ دارد. شاعر، سرعت انتشار این خبر را به وسیله سرعت باد به تصویر می کشد که همچون آهنگی در جسم باد به صدا خواهد درآمد و جهانی را با خبر می سازد.

۱. حسن محمد نورالدین، در لبنان به دنیا آمد. او متولد سال ۱۹۵۱ م و درگذشته ۲۰۱۱ م است. از او آثار متعددی از جمله *مطرحات شعریه، دیوان السید نور، دیوان شعرو جمع النخيل، دیوان شعرو نطل معاً، دیوان شعرو البیات الشهادة* و... به جا مانده است (www.qabaqaosay.com).

سید حسن حسینی^۱ نیز درباره صیحه آسمانی چنین گفته است:
آید به گوش از آسمان: این است مهدی

خیزد خروش از تشنگان: این است باران

(حسینی، ۱۳۸۷: ۳۱)

شیخ محمد علی الیعقوبی،^۲ همین مضمون را این گونه ترسیم کرده است:
ونسَمِعَ رُوحَ الْقُدُسِ فِی أَفْقِ السَّمَاءِ

یَنَادِی بِأَهْلِ الْأَرْضِ قَدْ ظَهَرَ الْمَهْدِی

«و صدای قدسی را در آسمان می شنویم، در حالی که به اهل زمین اعلام می کند که مهدی (علیه السلام) ظاهر شد.»

(الیعقوبی، به نقل از مجلة الانتظار، ۱۴۲۷: ج ۶، ۳۱)

شاعران یادشده شده با ابیاتی با مضامین مشترک، به این حقیقت که شنیدن ندای آسمانی، یکی از علایم حتمی پیش از ظهور بوده است اشاره کرده اند. شنیدن صیحه آسمانی در نظر این شاعران، نماد آغازین حکومت عادلانه ایشان است؛ زیرا با شنیدن این صدا همه مردم به یاری آن حضرت می شتابند و تمام خلقت هستی در برابر عظمت و بزرگی ایشان سر تسلیم فرود می آورند و مدینه فاضله مهدوی تشکیل می گردد و در سایه تحقق آن، همه آمال مسلمانان محقق خواهد شد.

شعرای یاد شده، این مفهوم را از مضمون تفاسیر و روایات مختلف اقتباس کرده اند و شعر خویش را زبان حال روایات و تفاسیر مختلف در وصف امام مهدی (علیه السلام) قرار داده اند. قرآن کریم می فرماید:

﴿وَأَسْمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادُ مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ﴾؛ (ق: ۴۲)

۱. سید حسن حسینی، متولد سال ۱۳۳۵ و درگذشته ۱۳۸۳ است. او دارای مجموعه شعرهای *مصدد با حلق اسماعیل*، *گنجشک و جبرئیل*، *نوشداروی طرح زنوبک*، *از شرابه ای روسری مادرم* و *شاعری در مشعر (گزیده اشعار)* و ترجمه *حمال روح* است (کاظمی، ۱۳۹۰: ۲۱۷).

۲. شیخ محمد علی بن یعقوب در نجف به سال ۱۳۱۳ ق متولد شد و در سال ۱۳۸۵ ق درگذشت (مجلة الانتظار، ۱۴۲۷: ج ۶، ۲۸).

بشنوروزی را که گوینده‌ای از جای نزدیکی صدا زند. روزی که صدای بحق را می‌شنوند. آن روز، روز قیام است.

امام صادق علیه السلام در این باره فرمود:

گوینده، اسم قائم و پدرش را می‌برد و این صدا صدای آسمانی است و آن، در روز قیام قائم علیه السلام است. (مجلسی، ۱۳۷۵: ۲۷۴)

۳-۱. خروج سفیانی و قتل نفس زکیه

دیگر علامت حتمی ظهور امام مهدی علیه السلام، قتل نفس زکیه است که طبق روایات متواتر در کنار کعبه رخ می‌دهد. از میان شاعران معاصر، تنها برخی از آنان همچون سید حسن میرجهانی، سعید مقرر الموسوی، شهریار، رضا اسماعیلی و طاهره صفارزاده به وصف خروج سفیانی و قتل نفس زکیه به عنوان یکی از علایم ظهور پرداخته‌اند. سید حسن میرجهانی چنین سروده است:

إِنَّ مِنَ الْعَلَائِمِ الْمُحْتَمَّةِ مَا وَقَعَتْ فِي مَكَّةَ الْمَكْرَمَةِ
يَقْتُلُ بَيْنَ الرُّكْنِ وَالْمَقَامِ نَفْسٌ زَكِيَّةٌ مِنَ الْفَخَامِ

«از نشانه‌های حتمی ظهور، واقعه‌ای است که در شهر مکه رخ می‌دهد. نفس زکیه میان رکن و مقام کشته می‌شود.»

(میرجهانی، ۱۳۸۸: ۲۴۷)

ابراهیم جریری از پدرش روایت کرده که گفت:

نفس زکیه جوانی از خاندان محمد صلی الله علیه و آله است. نامش محمد بن حسن است که بی‌گناه کشته می‌شود. چون او را بکشند، هیچ عذر و بهانه‌ای برای آنان در آسمان و زمین باقی نمی‌ماند. در این هنگام، خداوند قائم آل محمد را در میان گروهی اندک و ناشناخته و به ظاهر ضعیف و ناتوان برانگیزد. وقتی خروج کند، مردم برایشان اشک ریزند؛ زیرا یقین دارند که جملگی به زودی دستگیر خواهند شد، اما خداوند شرق و غرب جهان را به روی آن‌ها بگشاید. آگاه باشید که آنان مؤمنان حقیقی‌اند و بدانید که [همراهی آنان] بهترین جهاد، در آخر الزمان است. (کورانی، ۱۳۸۷: ۲۹۳)

رضا اسماعیلی^۱ در حالی که از امام مهدی علیه السلام با عنوان کوبنده فتنه‌ها یاد می‌کند، با

۱. وی در سال ۱۳۳۹ متولد شد. او آثار گوناگونی در زمینه شعر، همچون *نی‌نامه*، *برآستان جانان*، *حنجره سرخ عشق*، *ملکوت*

مشاهده اوضاع ملت های مظلوم و ستم دیده جهان، اعلام می دارد که دجال، همین حکومت های ظالم در عصر معاصرند:

دجال نفاق و غفلت و گمراهی افتاده به جان ما، توکی می آیی؟
(اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۲۸۶)

در روایتی دیگر، ابی الجارود از حضرت باقر علیه السلام در باره تفسیر آیه «قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَاباً مِنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ...» (انعام: ۶۵)^۱ روایت می کند که فرمود:

آن عذاب دجال و صیحه آسمانی است. (مجلسی، ۱۳۷۹: ج ۱، ۲۱۰)

سعید مقرر الموسوی^۲ نیز خروج دجال (سفیانی) و قتل نفس زکیه را در شعر خویش این چنین به تصویر کشیده است:

إن كنت ترقب للدجال دولته فهذه دول قامت على الدجل
أو كنت تعلم سفیاناً يسفنها فألف سفیان يذرو السم بالعسل
أو قتل نفس بظهر البيت زاكية فكم شهدت لتلك النفس من مثل
«همانا اگر تو در کمین دولت دجال هستی که حکومت آن بر پایه دروغ و نیرنگ بنا شده است، یا همانا تو سفیانی و حيله های او را می دانی؛ زیرا سفیانی کسی است که سم را به عسل تبدیل می کند، یا تو کشته شدن نفس زکیه را در کنار کعبه را می دانی، پس چه بسیار که تو فردی مانند آن را دیدی!»

(مقرر الموسوی، به نقل از الموسوی، ۲۰۱۲)

بیان این ابیات از سوی شاعران مختلف درباره قتل نفس زکیه به عنوان یکی از علایم حتمی ظهور امام مهدی علیه السلام برگرفته از احادیث متواتر از اهل بیت علیهم السلام در این باره است. عمار یاسر می گوید:

هنگامی که نفس زکیه کشته شود و برادرش در مکه به طور مرموزی به قتل رسد،

کلمات، از جنس باران و... دارد (اسماعیلی، ۱۳۹۰: روی جلد).

۱. بگو: او تواناست که بر شما عذابی از آسمان یا زمین فرستد....

۲. سعید مقرر الموسوی یکی از شاعران معاصر عرب است که در وصف امام مهدی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام اشعاری پراکنده دارد (www.m-mahdi.net).

منادی از آسمان ندا می‌کند: امیر شما فلان است و آن مهدی علیه السلام است که زمین را پر از حق و عدل خواهد کرد. (ابن طاووس، بی‌تا: ۴۴)

طاهره صفارزاده اوضاع عصر ظهور را این‌گونه ترسیم کرده است:

«هواشناس / لحظه باریدن را می‌داند / اما طبیعت باران را / همیشه نمی‌داند و گاه / باران سنگ است / پیش از دمیدن موعود / باران تیزپری خواهد آمد که میوه‌ها را خواهد پوسانید / خروج سفیانی / باران خشم / سرزدن خورشید از مغرب ظهور ذوالفقار عدالت / فروتپیدن بغداد / طلوع هرج و مرج جهان / همه / همه همراه‌اند» (صفارزاده، ۱۳۸۴ ب: ۴۱-۴۲).

به نظر می‌رسد شاعر با بیان این عبارات «هواشناس / لحظه باریدن را می‌داند / اما طبیعت باران را / همیشه نمی‌داند» اعلام می‌دارد که می‌توان از علایم ظهور اطلاع داشت، اما کیفیت این علایم شناخته شده نیست و منظور شاعر از بیان «باران سنگ است»، اقتباس هنری از مضمون آیه شریفه «فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ» (احقاف: ۲۴)^۱ است.

مقصود وی از بیان عبارت «باران تیزپری خواهد آمد که میوه‌ها را خواهد پوسانید» کنایه از بارانی در آخرالزمان است که این عبارت برگرفته از احادیث متواتر درباره باران مخربی است که پیش از ظهور به وقوع می‌پیوندد. همچنین منظور شاعر از عبارات «خروج سفیانی / باران خشم / سرزدن خورشید از مغرب ظهور ذوالفقار عدالت / فروتپیدن بغداد / طلوع هرج و مرج جهان / همه / همه همراه‌اند» بیان علایم متواتر بسیاری درباره پیش از ظهور امام مهدی علیه السلام همچون ۱. خروج سفیانی، ۲. طلوع خورشید از مغرب، ۳. نابودی بغداد و ۴. گسترش ظلم و ستم در جهان دانست که تمامی آن‌ها برگرفته از احادیث متواترند. از جمله این احادیث، به سخنی از امام صادق علیه السلام اشاره می‌کنیم که فرمود:

آری [خروج سفیانی از علایم حتمیه است] و نیز ندای آسمانی و طلوع خورشید از مغرب و اختلاف بنی عباس در جهان داری و قتل نفس زکیه و خروج قائم آل محمد

۱. و آن عذاب را به شکل ابری دیدند که بر رودخانه‌هاشان روی آورد گفتند: این ابری است که بر ما باران می‌بارد. [هود به آن‌ها گفت: چنین نیست] بلکه اثر عذابی است که به تعجیل درخواستید، این باد سختی است که در آن عذابی دردناک است.

از علایم حتمیه اند. [راوی می گوید:] پرسیدم: ندای آسمانی چگونه است؟ فرمود:
اول روز ندایی از آسمان به گوش می رسد: «بدانید حق با علی علیه السلام و پیروان اوست.»
(مفید، بی تا: ۶۹۵)

۴-۱. خسف بیداء

یکی از علایم حتمی ظهور امام مهدی علیه السلام، واقعه خسف بیداء است. «خسف» به معنای فرو رفتن و پنهان شدن و «بیداء» نام سرزمینی میان مکه و مدینه است. ظاهراً منظور از «خسف بیداء» آن است که سفیانی، با لشکری عظیم به قصد جنگ با امام مهدی علیه السلام عازم مکه می شود، اما در میان مکه و مدینه و در محلی که به «بیداء» معروف است، با معجزه ای به امر خداوند در دل زمین فرو می رود (تونه ای، ۱۳۹۱: ۲۹۸). برخی از شاعران معاصر در بررسی علایم ظهور امام مهدی علیه السلام به وصف این واقعه پرداخته اند. شیخ محمد حسین اصفهانی^۱ امام مهدی علیه السلام را به شیر تشبیه کرده و واقعه خسف بیداء را این چنین به تصویر کشیده است:

ثم املاء البیداء من عرابها وصل بها فانت لیث غابها
وزلزل الأرض بها زلزالها تذکر الساعه فی احوالها

«پس سرزمین بیداء را از اسب ها و شترهای عربی اصیل پرکن، در حالی که توشیر پنهان آن هستی حمله کن. و زمین به وسیله آن واقعه تکان می خورد که با آن تکان ساعتی را در وحشت آن یادآور می شود.»

(الإصفهانی، ۱۴۲۳: ۱۲۹)

سید حسن میرجهانی نیز واقعه خسف بیداء را این چنین مجسم می کند:

ثم إلى مكة أرسل اللعین جیشاً لهدم بیت رب العالمین
فرببه عذبهم عذاباً بأخذهم قد أمر الترابا
فانخسفت بجیشه البیداء وهکذا اییدت الأعداء

«پس به سوی مکه، آن لعین (سفیانی) سپاهی را برای ویرانی خانه فرستاد. پس خدای

۱. شیخ محمد حسین اصفهانی، معروف به کمپانی، در سال ۱۲۹۶ هجری به دنیا آمد و در سال ۱۳۶۹ در سن ۶۷ سالگی درگذشت. وی دارای آثار ارزشمندی همچون منظومه فی الصوم، رساله فی الطهارت و انوار القدسیه است که کتاب آخر، اشعار مختلفی در وصف و مدح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام دارد (اصفهانی، ۱۴۲۳: ۱۰-۱۲).

کعبه آن‌ها را عذابی سخت می‌کند، به وسیله این‌که به خاک دستور می‌دهد لشکر سفیانی را در خود فرو برد و این چنین دشمنان نابود شدند.»

(میرجهانی، ۱۳۸۸: ۲۴۵)

بیان این حادثه به زبان مستقیم و غیرمستقیم همچون تشبیه حضرت علیه السلام به حضرت موسی علیه السلام، حاکی از اقتباس آشکار شاعران مختلف از احادیث متواتر درباره خسف بیداء است. از جمله این روایات، سخنی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم است که حدیفه یمانی آن را روایت می‌کند:

پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم از فتنه‌ای که بین اهل مشرق و مغرب واقع خواهد شد یاد کرد و فرمود: ... در این هنگام لشکری با پرچم هدایت از آن منطقه به پا خیزد و با لشکر سفیانی رودرو گردد و آن‌ها را چنان تار و مار کند که یک نفر هم که خبر مرگ بقیه را ببرد باقی نماند. و آن‌چه از اسیرها و غنیمت‌ها در دست آن‌هاست باز پس گیرند. و اما لشکر دوم وارد مدینه شده و سه شبانه روز به غارت و چپاول آن‌جا پردازند، آن‌گاه به سوی مکه روانه گردند تا به بیابان رسند. خداوند در این هنگام جبرئیل را به سوی آن‌ها فرستد و فرماید: ای جبرئیل! برو و آن‌ها را نابود کن. پس جبرئیل ضربه‌ای به آن زمین زد که آن‌ها را در خود فرو برد، هیچ یک از آن‌ها نجات نیابد، مگر دو مرد از قبیله جُهمینه. (کوران، ۱۳۸۷: ۱۴۲)

۵-۱. خروج یمانی

ظهور امام مهدی علیه السلام در روایات مختلف با علایم بسیاری معرفی شده است که یکی از این علایم حتمی، خروج یمانی است. این حادثه توجه برخی از شاعران معاصر همچون میرجهانی و هراتی را به خود مشغول داشته است. بیان هر دو شاعر درباره خروج پرچم یمانی، برگرفته از این حدیث مشهور از امام صادق علیه السلام است که فرمود:

خروج این سه - سفیانی و خراسانی و یمانی - در یک سال و یک ماه و یک روز خواهد بود و هیچ پرچمی به اندازه «پرچم یمانی» به هدایت نزدیک نیست؛ زیرا آن، مردم را به جانب حق دعوت می‌کند. (راوندی، بی‌تا: ۸۰۶)

همان‌گونه که در این روایت ملاحظه شد، پرچم یمانی، همان پرچمی است که به دست شیعیان یمن، پیش از ظهور قائم علیه السلام به اهتزاز درمی‌آید. سید حسن میرجهانی درباره خروج پرچم یمانی می‌گوید:

منها اهتزاز راية اليماني في اليمن باليمن والإيمان
رايته اهدى من الرايات للدين أنه من الحماة
في رجب يخرج كالسفياني يدعوا إلى خليفة الرحمن
قيامه إلى طلوع الصّاحية من الشهور أشهر ثمانية

«و از آن نشانه‌ها، اهتزاز پرچم یمانی در یمن است که با سعادت و ایمان به حرکت درمی‌آید. پرچم او از دیگر پرچم‌ها برای دین هدایت یافته‌تر است؛ زیرا او از علایم است و این پرچم همانند خروج سفیانی در ماه رجب خارج می‌شود، در حالی که دیگران را به سوی خداوند دعوت می‌کند. و قیام آن تا طلوع آفتاب از ماه‌های مشهور است که ماه هشتم است.»

(میرجهانی، ۱۳۸۸: ۲۴۶)

سلمان هراتی^۱ در ابیاتی سرشار از تعابیر ادبی، زمین را به روزی بزرگ بشارت می‌دهد؛ روزی که حکومت جهانی امام مهدی علیه السلام گسترده می‌گردد و بساط ظلم و ستم در جامعه برچیده خواهد شد. شاعر در این بیان به خروج پرچم یمانی نیز اشاره دارد:

«چراغ‌های سرخ / مجال را از خفاش ربودند / و زمین را / به روزی بزرگ / بشارت دادند» (هراتی، ۱۳۸۸: ۲۴).

در حقیقت منظور شاعر از «چراغ‌های سرخ»، کنایه از پرچم سرخ یمانی است که در آخر الزمان مجال حیات را از «خفاش» که نماد دشمنان اسلام و گروه‌های ضد تشیع است می‌رباید و خواب سنگین غفلتشان را برهم می‌زند.

با بررسی اشعار سید حسن میرجهانی و سلمان هراتی، به جرأت می‌توان گفت کلام هراتی بر شعر میرجهانی برتری دارد؛ زیرا میرجهانی به طور مستقیم، روایت واقعه خروج پرچم یمانی را به نظم درآورده و شعرا و خالی از هر آرایه ادبی است؛ اما هراتی به زبان غیرمستقیم و بهره‌گیری از آرایه مجاز و کنایه، این واقعه را به تصویر کشیده است.

۱. او متولد ۱۳۳۸ در روستای مرزدشت تنکابن است و در سال ۱۳۶۵ بر اثر سانحه رانندگی در مسیر لنگرود درگذشت. از او مجموعه شعرهای *از آسمان تا آن ستاره* (برای نوجوانان) بر جای مانده است که مجموعاً در کتاب کامل شعرهای سلمان هراتی تجدید چاپ شده است. از جمله دیگر آثار هراتی، *از آسمان سبز، دری به خانه خورشید*، و *از این ستاره تا آن ستاره* را می‌توان نام برد (کاظمی، ۱۳۹۰: ۳۲۱).

۲. علایم غیر حتمی

ظهور امام مهدی علیه السلام مستلزم علایمی است که پیش از ظهور ایشان اتفاق خواهند افتاد. برخی از این علایم طبق روایات نقل شده از اهل بیت علیهم السلام حتمی و برخی دیگر غیر حتمی اند. شاعران معاصر هر دو زبان، با بررسی و مشاهده اوضاع جهان و تطابق حوادث موجود با روایات، به این نتیجه رسیده اند که حوادث معاصر، شاید همان علایم غیر حتمی ظهور هستند که عبارت اند از جنگ و تجاوز به کشورهای اسلامی، رواج ظلم ستم بر مسلمانان، بی اعتقادی و سست شدن ایمان مردم و وجود حاکمان ناشایست و رهبری آنان بر جامعه مسلمین.

۲-۱. اوضاع کشورهای اسلامی

از جمله علایم غیر حتمی ظهور امام مهدی علیه السلام برآشفته گی اوضاع کشورهای اسلامی است. با نگاهی به سرزمین های اسلامی در عصر معاصر می توانیم به این نکته معترف شویم که بسیاری از شاعران معاصر هر دو زبان، شاهد ظلم و ستم های فراوان حاکم بر سرزمین های اسلامی همسایه همچون عراق، افغانستان، مصر و فلیپین و... بوده اند که وقوع این حوادث و اشغالگری ها تأثیری چشم گیر بر روحیه شاعران داشته و آن ها در اشعار مهدوی خویش به وصف اوضاع جهان پرداخته اند. حمید سبزواری،^۱ اوضاع کشورهای همسایه را این چنین مرسم کرده است:

بشنو فغان مردم افغان	بنگر به اریتره و لبنان
بستان ز کفر، ملک فلسطین	آن قبله گاه پاک نخستین
بگشا گره ز کار فلیپین	بر بند دست خصم بدآیین

(سبزواری، ۱۳۶۸: ج ۲، ۵۵-۵۶)

شاعر، در خطاب به امام مهدی علیه السلام وقایع عصر خویش را برای مخاطب بازگو می کند؛ در ابتدا ناله و استغاثه مردم مظلوم افغانستان را که در ظلم و ستم اشغالگران بیگانه گرفتار آمده اند به تصویر کشیده است. سپس به اوضاع لبنان اشاره می کند و اعتقاد دارد

۱. حمید حمید سبزواری در سال ۱۳۰۴ متولد شد و در سال ۱۳۹۵ درگذشت. او دارای آثار ارزشمندی همچون سرود درد، سرود سپیده، سرود دیگر، کاروان سپیده، تو عاشقانه سفر کن و... است (کاظمی، ۱۳۹۰: ۳۹).

تنها مصلح و حامی کشورهای همسایه امام مهدی علیه السلام است که باید برای یاری اسلام و قرآن به پا خیزد. از این رو از محضر امام مهدی علیه السلام درخواست می‌کند که قبله اولین مسلمانان را از اشغالگری رژیم غاصب صهیونیسم برهاند. در انتهای کلام شاعر اوضاع فلیپین - که کشوری مسلمان نشین است - به تصویر کشیده شده و از ظلم و ستم حکومت های ظالم به محضر امام مهدی علیه السلام شکایت می‌کند و از ایشان می‌خواهد ظهور کند و به تمام اوضاع جهان رسیدگی نماید که جهان در صلح و آرامش به سربرد.

سید حسن میرجهانی در به تصویر کشیدن اوضاع عراق می‌گوید:

ثَمَّ يَحِيطُ مِنْ بَنِي قَنْطُورَا فَظَّ غَلِيظٌ عَلَجٌ بِالزُّورَا
وَهُوَ مِنْ تَابِعِهِ أَشْرَاؤُ لَيْسَ لَهُمْ دِينٌ وَهُمْ كَفَّارُ
وَلَيْسَتْ الرَّحْمَةُ فِي قُلُوبِهِمْ هَمَّهُمُ التَّيْلُ إِلَى مَطْلُوبِهِمْ
يَذَبِّحُونَ مِنْهُمْ الْأَبْنَاءَ يَسْتَحْيُونَ مِنْهُمْ النِّسَاءَ

«سپس از فرزندان بنی قنطور، ستم زیادی در سرزمین عراق احاطه می‌کند. و او و کسی که از او تبعیت می‌کند اشرارند که برای آنان دین و مذهبی وجود ندارد و آن‌ها کافرند و در دل هایشان هیچ رحم و مهربانی وجود ندارد و تمام تلاش آن‌ها فقط رسیدن به خواسته هایشان است. از آن‌ها گروهی هستند که فرزندان را سر می‌برند و از زنان را زنده (اسارت و خدمتکاری) نگه می‌دارند.»

(میرجهانی، ۱۳۸۸: ۲۵۲)

حسین الاکراف^۱ نقشه جهان را در حالی که در آن ظلم و ستم موج می‌زند به تصویر کشیده است. او هتک حرمت به حرم عسکریین علیهم السلام را به عنوان یکی از علایم ظهور ترسیم کرده است:

تَخَيَّلْتَ خَارِطَةَ الدُّنْيَا وَكُلَّ الْحُدُودِ عِلَامَاتِ
عِلَامَاتِنَا قُبَّةَ الْعَسْكَرِيِّينَ مَهْدُومَةً عِلَامَاتِنَا حَرَمَ الدِّينِ فِي الْأَرْضِ

۱. حسین الاکراف یکی از شاعران بحرینی معاصر است که در سال ۱۹۸۹ در حوزه علمیه نجف تحصیل کرد و سپس به قم مهاجرت نمود. وی پس از بازگشت به کشورش در سال ۱۹۵۵ به مدت چهار سال زندانی شد و سپس به کویت رفت. او دارای سروده های مختلفی از جمله مدح امام مهدی علیه السلام، وصف لبنان و وصف مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای علیه السلام است (www.rooykard.ir).

علاماتنا شیعة الآل بالقهر مظلومة و من حقها أصبحت يا أبا الشار
«ای منتقم! نقشه دنیا را تصور کردم و تمام مرزها نشانه است. نشانه ما ویرانی گنبد
عسکرین است. نشانه ما هتک حرمت دین در روی زمین است. نشانه ما مظلومیت
شیعه و محرومیت آنان از حقوقشان است.»

(الاکراف، به نقل از www.alerfan.com)

با بررسی اوضاع کنونی کشور عراق می‌توانیم به صراحت بیان کنیم که اشعار ذکر
شده، اوضاع کشور عراق را ترسیم کرده است و شاعران اعتقاد دارند گروه تروریستی
آخرالزمان همان افرادی هستند که در روایات متواتر درباره آنان خبر داده شده که اصولاً
فاقد دین و مذهبی خاص اند و از مهر و عاطفه انسانیت عاری هستند؛ زیرا این گروه‌ها در
جامعه کنونی عراق به مقبره‌های صحابه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و مساجد و بُقاع متبرکه هتک
حرمت می‌کنند، بی آن که از این کار، ابایی داشته باشند. همان گروهی که بعد از بریدن
سرهای مسلمانان، قلب آن‌ها را از سینه خارج می‌کنند و به دندان می‌کشند، بی آن که از
این کارها هراسی به دل داشته باشند.

آری، این بیان شاعران می‌تواند اشاره به وجود گروه‌های منحرفه و ضاله در
عصر معاصر باشد که در عراق به نسل‌کشی مسلمانان و غیرمسلمانان می‌پردازند،
کودکان بی گناه را می‌کشند و به زنان هتک حرمت می‌کنند و مردان پیرو جوان را
سلاخی می‌نمایند.

این بیان درباره جنگ و فتنه در کشور شام و مصر و... استشهادی آشکار از روایت
عبدالله ابی منصور بجلي است که نقل می‌کند:

از امام ششم علیه السلام نام سفياني را پرسیدم؛ فرمود: به نام او چه کار داری؟ هرگاه پنج
استان شام، دمشق، حمص، فلسطین، اردن و قنسرین را به دست آورد، شما منتظر
فرج باشید. گفتم: نه ماه حکومت می‌کند؟ فرمود: نه، بلکه هشت ماه حکومت کند
و یک روز بیش نباشد. (صدوق، ۱۳۷۷: ج ۲، ۳۶۵)

یحیی الشامی،^۱ اوضاع فلسطین را در حالی به تصویر کشیده است که بیت المقدس

۱. دکتر یحیی شامی، یکی از نویسندگان و شاعران معاصر یمنی است که دارای کتب مختلفی از جمله *أورع ما قيل في الفخر*
و... است (www.ahwazboomihnanblog.com).

از ستم‌های بسیار، لب به سخن گشوده است:

هوذا المسجد السليب، وذی رة تشكو فظاعة العدوان
«او صاحب مسجد سلیب و قبة صخره (قدس) است که از سنگدلی دشمنان لب به شکایت گشوده است.»

(الشامی، به نقل از نورالدین، ۱۴۲۹)

شاعران در اشعار خود، اوضاع عراق و سوریه را از جمله این علایم به شمار می‌آورند و در این باره به روایاتی استشهد می‌کنند. از جمله این روایات، سخنی است که جابر از امام باقر علیه السلام چنین روایت کرده است:

ای جابر! قائم ظهور نمی‌کند تا این که [مردم را] فتنه‌ای در شام فرا گیرد که در جست‌وجوی راه گریز باشند و آن را نیابند و میان کوفه و حیره (نجف) کشتاری واقع شود؛ کشتگان‌شان [از هر دو طرف] مانند هم باشند و نداکننده‌ای از آسمان ندایی برآورد. (نعمانی، بی‌تا: ۳۹۰)

۲-۲. ضعیف شدن اعتقادات و رواج بی‌دینی

بر اساس روایات متواتر اهل بیت علیهم السلام یکی دیگر از نشانه‌های ظهور امام مهدی علیه السلام رواج بی‌ایمانی و ضعف ادیان مختلف است. برخی از شاعران در هردو زبان، رواج بی‌ایمانی را به عنوان یکی از علایم غیرحتمی ظهور ترسیم کرده‌اند. سید جمشید میرسلیمی^۱ اوضاع ادیان مختلف را در آخرالزمان چنین معرفی کرده است:

جهان باغ لجن‌زار است و حکامان طاوس‌اند

حکومت‌ها پر طاوس و طاوس‌ها محبوس‌اند

کلیساهای همه شیک و قشنگ و باشکوه هستند

ولی بی‌روح و بی‌رغبت که گویی خشم ناقوس‌اند

مپرس از معبد هندو که هندوها گرفتارند

مروج‌های هندو هم در دام سالوس‌اند

۱. سید جمشید میرسلیمی، از شاعران معاصر زبان فارسی است که دارای دو مجموعه شعری مختلف به نام‌های بوی خوش/انتظار و آینه خیال است (میرسلیمی، ۱۳۸۱: جلد کتاب).

یهودی‌ها لجوج هستند و هر دم فتنه می‌سازند

کسی این قوم را شناخت و این‌ها جمله مرموزند

(میرسلیمی، ۱۳۸۱: ۵۶)

«لجن زار» نماد ظلم و ستم‌های حاکم بر مردم بی‌گناه در تمام نقاط جهان است و «طاووس» نماد خودپرستی و غرور حاکمان فاسد جامعه به شمار می‌آید. شاعر، در ادامه حکومت‌ها را به پر طاووس تشبیه کرده است. وجه شبه این تشبیه، زیبایی و آراستگی ظاهری این حکومت‌ها در عصر معاصر است که بسیاری از آن‌ها همچون امریکا و انگلیس مدافع حقوق بشر در جهان‌اند، ولی خود نقش اصلی تروریسم را ایفا می‌کنند. شاعر در ادامه از کلیساهای سخن می‌گوید که دارای زیبایی ظاهری هستند، بی‌آن‌که درون آن‌ها روح ایمان وجود داشته باشد. میرسلیمی، از مذهب هندو یاد می‌کند که در دام فرقه‌های منحرفه و سالوسی افتاده است و سرانجام، از اوضاع یهودیان می‌گوید که اسیر فتنه‌انگیزی شده‌اند.

سید حسن میرجهانی همین مضمون را این‌گونه به تصویر کشیده است:

وَلْتَهْم الْيَهُودَ وَالتَّصَارِي يَسْتَكْبِرُونَ فَيَهْمُ اسْتِكْبَاراً
تَزُورُ الدِّيرَانَ وَالْقُصُورَ إِلَى التَّسَاءِ تَرْجِعُ الْأُمُورَ
«و یهودیان و مسیحیان آن‌ها را نابود می‌کنند، در حالی که استکبار می‌ورزند و دیرها و قصرهایشان را می‌آریند تا حکومت و امور کارها را به زنان می‌سپارند.»

(میرجهانی، ۱۳۸۸: ۲۳۸-۲۳۹)

محمد حسین الاصفهانی از امام مهدی عجل الله تعالی فرجه می‌خواهد ظهور نماید؛ زیرا سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و قرآن به جایگاه پیش از دوران جاهلیت بازگشته است:

نَهَضًا فَقَدْ آلتَ إِلَى الْخَرَابِ مَعَاهِدُ السَّنَةِ وَالْكِتَابِ
لَمْ تَبْقَ مِنْ دِينِ النَّبِيِّ بَاقِيَةٌ لَمَّا انْتَهَى إِلَى يَزِيدِ الطَّاغِيَةِ
وَكَيْفَ يَبْقَى الدِّينَ وَالْعَمِيدَ رَأْسُ الْفَجْورِ وَالْخَنَا يَزِيدُ
«ظهور کن در حالی که سنت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و قرآن به سوی جایگاه ویرانه بازگشته‌اند. از دین پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم جز نامی باقی نمانده است، به جز آن‌چه که به یزید عصیانگر ختم می‌شود. چگونه دین و ستون باقی می‌ماند، در حالی که رأس انسان‌های بدکار و فاسق

بازگشت

سال نهم، شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۵

یزید است؟»

(همو، ۱۲۹-۱۳۰)

شاعر با بیان این ابیات، آخرالزمان را عصر نابودی عظمت اسلام معرفی می‌کند؛ زیرا در آخرالزمان از اسلام جز نامی باقی نمی‌ماند. در مسند حکومت‌های اسلامی حاکمان فاسد و ظالم تکیه داده‌اند و به سبب وجود همین حاکمان ناشایست، اسلام به دوران جاهلیت و پیش از بعثت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم باز خواهد گشت. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمود:

زمانی بر مردم گذرد که از قرآن جز نشانی به یادگار نماند و از اسلام جز نامی. مردم، خود را مسلمان می‌خوانند و حال آن‌که از همه به اسلام دورترند. مسجدهای آنان زیباست، ولی تهی از هدایت؛ فقهای آنان بدترین فقهای زیر آسمان هستند؛ فتنه از نزد آن‌ها صادر می‌شود و به سوی خود آن‌ها بازگشت دارد. (کلینی، ۱۳۸۱: ۳۵۷)

سید مرتضی الوهاب^۱ دین‌داران را دشمن واقعی دین معرفی می‌کند؛ زیرا در آخرالزمان، آن‌ها مطیع و فرمان‌برپول و مقام می‌گردند؛ عصری که شریک در شراکت خیانت می‌کند و ربا خواری حلال شمرده می‌شود:

و العابد صار عدو الدین	و للدينار تعبّده
و الصّاحب خان بصاحبه	طعماً وأشياء تودّده
و أحلّ الشرع ربا الأمو	ال و كان حراماً مودده

«و چه بسیار عابدانی که دشمن دین می‌شود و بردگی دینار و درهم را می‌کنند. شریک به شریکش از روی حرص و طمع خیانت می‌کند و شرع، ربای اموال را حلال برمی‌شمارد و حرام، سرچشمه آن می‌شود.»

(الوهاب، ۱۳۸۰: ۴۵)

علی موسوی گرمارودی^۲ با بهره‌گیری از نمادها و آرایه‌ی مراعات نظیر، رواج بی‌ایمانی و گناه را از نشانه‌های آخرالزمان ترسیم کرده است:

۱. الوهاب، در سال ۱۳۳۶ ق در کربلا متولد شد و در سال ۱۳۶۹ ق به سن ۶۷ سالگی درگذشت. او دارای آثار مختلفی در زمینه شعر در باب غزل و مدح و وطنیات و رثاء و وصف، قصه مانند *عاقبة الانسان* و همچنین مقالاتی در موضوعات دینی است (الوهاب، ۱۳۸۰: ۵-۱۹).

۲. علی موسوی گرمارودی در سال ۱۳۲۰ متولد شد. وی شاعر، پژوهشگر و مترجمی است که شش دفتر شعری به نام‌های *شعر عبور*، *در سایه سار نخل ولایت*، *سرود رگبار*، *در فصل سرخ مردان*، *خط خون و چمن لاله* دارد (کاظمی، ۱۳۹۰: ۱۶۳).

نبینی، خار در چشم گل افتاد نبینی عصمت گل، رفت برباد
 زلال چشمه های نور، خورشید سحرهم جامه های تیره پوشید
 (موسوی گرمارودی، ۱۳۸۶: ۲۷۳)

شاعر «خار» را نماد گناه و «گل» را نماد معصومیت شیعیان ترسیم کرده است. به عقیده او عصمت و پاکی مسلمانان به سبب رواج بی ایمانی و گناه از بین رفته است. وی در قالب استعاره مصرحه «زالال چشمه های نور، خورشید» از وجود امام مهدی عج یاد می نماید و به ایشان گلایه می کند که تمام دنیا آکنده از ظلم و ستم شده است، تا جایی که صبح صادق نیز لباسی سیاه و تاریک پوشیده است.

با بررسی تمام اشعار مورد نظر، به این نتیجه می رسیم که شعرا، ضعف ایمان و رواج گناه را به عنوان یکی از علایم ظهور ترسیم کرده اند که بیان این اعتقاد از سوی آنان، در حقیقت حاکی از تجربیاتشان از اوضاع کنونی جوامع مختلف و ضعف ایمان مردم است. در بررسی این اشعار می توان گفت زبان شعری تمام شاعران مطرح شده به شکل مستقیم و بدون تصاویر ادبی است. حمید سبزواری و علی موسوی گرمارودی تنها شاعرانی هستند که با زبان غیرمستقیم و بهره گیری از استعاره و کنایه و تشبیه، به وصف نشانه های ظهور پرداخته اند.

۳-۲. گسترش ظلم و فساد

فراگیر شدن ظلم و ستم و فساد، از نشانه های مشهور ظهور امام مهدی عج به شمار می آیند. در روایات بسیاری به این نشانه ها اشاره شده است. برخی از شاعران معاصر، این نشانه را در آثار خود به تصویر کشیده اند.

به عقیده خوشدل تهرانی،^۱ غبیت کبرا باعث گسترش ظلم و ستم و بی ایمانی در جهان شده که روح شاعر از این وقایع به ستوه آمده است:

شاهها ز طول غیبتت وضع جهان در هم ببین

بنیان ظلم و شرک و کین افزون ز حدّ محکم ببین

(تهرانی، ۱۳۸۹: ۴۱۷)

۱. علی اکبر خوشدل تهرانی، در سال ۱۲۹۳ در تهران به دنیا آمد و در سال ۱۳۶۵ درگذشت. وی دارای آثار مختلفی همچون *گلشن خوشدل*، *عملة الاسرار و دیوان غزلیات* است (تهرانی، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۳).

عبدالله القرمزی^۱ اوضاع شیعیان جهان را در فضایی آکنده از ظلم و ستم ترسیم کرده است:

فشیعتکم علی الدنیا علی طاحونة الظلم
فمن سجنٍ إلی سجنی و من سیفٍ علی سمّ
و من رزءٍ إلی رزءٍ و من همٍّ إلی همٍّ
تعبنا سیدی صبراً و أنت بنا علی علم

«آسیاب ظلم بر سر شیعیان شما در دنیا می‌گردد، از زندانی به زندان دیگری برده می‌شوند و با شمشیر یا زهر کشته می‌شوند. از دست مصیبتی به مصیبتی دیگر، از غمی به غمی دیگر می‌افتند. آقای من! خسته شدیم و صبر از دست دادیم و تو خوب از احوال ما آگاهی.»

(القرمزی، به نقل از www.m-mahdi.com)

رضا اسماعیلی نیز ظلم و ستم حاکم بر زمانه را در قالب استعاره مکنیه، این چنین ترسیم کرده است:

روح زمین کبود شب و دشنه است و ظلم
ما را برای چیدن ظلمت، جسور کن
ای آخرین تبسم نور محمدی
جان جهان، عدالت روشن، ظهور کن
(اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۲۷۴-۲۷۵)

شاعر، ظلم و ستم را به سیاهی شب تشبیه می‌کند و منظور او از «روح کبود زمین» در حقیقت اشاره به ظلم و فسادهای رایج در آخر الزمان است که زمین از شرم و حیا آن، دارای چهره‌ای کبود شده است. شاعر از این‌رو از محضر امام مهدی علیه السلام، جسارت انقلابی شدن و قیام علیه ظلم و فساد را می‌طلبد؛ زیرا به عقیده او زمین در خواب ظلمت و کفر فرو رفته است.

۱. ابوالحکیم عبدالله القرمزی متولد سال ۱۹۷۷م در بحرین است. وی در خانواده‌ای ادیب و شیعه به دنیا آمد. پدرش حسن قرمزی (نبطی) و خواهرش آیات القرمزی از ادبای سیاسی بحرین هستند. وی دارای قصاید مذهبی بسیار ارزنده‌ای در وصف اهل بیت علیهم السلام است (www.rasekhoon.net).

یحیی الشامی عصری را به تصویر کشیده که سرشار از ظلم و ستم شده است:
هی ذی الأرض کلها ملئت جو راً وجضت بالظلم والعدوان
« سرتاسر این زمین پراز ظلم شده و با دشمنی خو گرفته است. »
(الشامی، به نقل از نورالدین، ۱۴۲۹)

سید حسن الشیرازی^۱ جهان را در حالی به تصویر می‌کشد که مملو از ظلم و ستم گشته است:
فهتیا بنایا صاحب الأمر مسرعاً فإنا غدونا للعجائب مشهدا
تطبق آفاق البلاد مظلالم أطلت فکادت أن تبید التجلدا
«ای صاحب امر! به سرعت به سوی ما بشتاب؛ زیرا همانا ما صحنه‌ای عجیب برای
روزگار شده‌ایم. ظلم و ستم آفاق سرزمین‌ها را پوشانده است. آیا دیدی که نزدیک بود صبر
نابود گردد؟»

(شیرازی، ۱۴۲۶: ۴۳۷)

در سوی دیگر، طاهره صفارزاده با اقتباس از تفسیر آیه ۷۷ سوره یس، ظلم و ستم‌های
حاکم بر ملت‌های مظلوم در آخر الزمان را با بیان «آن نطفه‌های خصیم» به
تصویر می‌کشد:

«آدم بیش از همیشه / از شرارت فرزندانش / آن نطفه‌های خصیم / در پیشگاه خالق
شرمنده است و سرافکنده / حوا / باید / در وقت غائله / به عزا بشیند / روزی که بچه‌های
او / به سخن آیند / این بچه‌های پیرو جوان و میانه سال / اقرار حافظه نفس‌ها / زلزله
استغاثه را / در سراسر دنیا / در شهر و روستا ایجاد می‌کند» (صفارزاده، ۱۳۸۴: ب: ۱۹۴)
شاعر با بیان عبارت «اقرار حافظه نفس‌ها» از مفهوم آیه ۱۴ سوره انبیاء، درد عظیم ستم
را به تصویر کشیده است. وی برای مخاطبان تصویر حضرت آدم علیه السلام را که از فرط ظلم و
ستم بشر سرافکنده و شرمسار است، مجسم می‌کند؛ روزی که حضرت حوا علیها السلام در عزای
حوادث روزگار می‌نشیند و از غم و دردها سخن می‌گوید.

۱. سید حسن الشیرازی در سال ۱۹۳۷ در عراق به دنیا آمد و در سال ۱۴۰۰ ق در لبنان هنگامی که برای بزرگداشت سید موسی صدر به لبنان سفر کرد، به دست گروهک تکفیری در مقابل مدرسه الامام المهدی به شهادت رسید. پیکر او در دمشق و عراق تشییع شد و سپس آن را به ایران منتقل کردند و در جوار حضرت معصومه علیها السلام به خاک سپردند. او دارای آثاری بزرگ همچون دیوان شعر، العمل الأدبی والاقتصاد الاسلامی است (شیرازی، ۲۰۰۵: ۲۳-۴۶).

جمال الدین هاشمی^۱ عاشورا و نمادهای آن را به عصر حاضر پیوند می‌زند. او از دشمنان حاضر، یزیدیان جدید و حق‌طلبان و حسینیان معاصر می‌گوید و تنها خواستار نهضت است:

یا صاحب الأمر یکفیک السکوت فقد حاطت بکلّ سرايانا أعادینا
ضاق الخناق بنا فی کلّ ناحیه فلاملاذ لنا إلاک ینجینا
فانهض فکم من حسین غصّ فی دمه فینا و کم من یزید فی نوادینا
«ای صاحب امر! سکوت تو کافی است که دشمنان، سراسر دیار ما را احاطه کرده‌اند.
در هر منطقه، عرصه بر ما تنگ شده است و جز تو پناهی نداریم که ما را نجات دهد.
برخیز؛ چه حسین‌های بسیاری در میان ما هست که در خون خود غوطه‌ور شده و چه
یزیدیان بسیار!»

(انصاری، ۱۳۸۹: ۲۰۰)

این بیان، نشان از جامعه‌ای ایستا و بی‌تحرک دارد که در برابر ظالمان و ستم‌پیشگان زمانه، از پای ننشته و تنها به شکایت کردن و امید به آینده بستن اکتفا کرده است. این جامعه از ظهور منجی می‌گوید و عطش حضور دارد؛ اما هرگز در جهت زمینه‌سازی و آمادگی برای حضور اقدامی نمی‌کند (همو).

معروف عبدالمجید^۲ نیز ظلم و ستم حاکم بر جامعه خویش و گسترش فساد را به عنوان یکی از نشانه‌های ظهور ترسیم کرده است:

«یا صاحب الأمر الحکیم، إلی متی / تبقی الامور بلا لواء جامع؟ / والدار یغزوها الفساد
مدمدماً / کالسیل یأتی من محیط مترع / یا صاحب الدار الّتی ممّا بها / قد أذنت بتشقّق
و تصدّع» (عبدالمجید، ۱۴۲۰: ۲۱)

«ای صاحب زمان حکیم! تا به کی امور بدون پرچمی که دیگران را در زیر لوای خود جمع کند باقی می‌ماند؟ حال آن‌که مانند سیلی که از اقیانوس لبریز و طغیانگر جاری

۱. سید محمد جمال الهاشمی، متولد سال ۱۳۳۲ ق و درگذشته ۱۳۹۸ است (آل درویش، ۲۰۱۱: ۵۶۰).

۲. معروف عبدالمجید در مصر، به سال ۱۹۵۲ م در خانواده‌ای شافعی مذهب متولد شد. او در سال ۱۹۸۴ م به مذهب اهل بیت علیهم‌السلام متمایل شد و هم‌اکنون در روزنامه‌نگاری و رادیو تلویزیون مشغول به کار است. وی کتابی ارزشمند به نام *بلون الغار بلون الغدير* دارد که مجموعه‌ای از آن اشعار در وصف اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام است (عبدالمجید، ۱۴۲۰: ۱۸۵).

شود، خانه مرا فساد گرفته است. ای صاحب خانه‌ای که از ویرانگی‌های که بر آن آمده خبر می‌دهد!»

با بررسی و مطالعه تمامی اشعار شاعران یاد شده که به رواج ظلم و جنگ در آخر الزمان اشاره دارند، می‌توان گفت آنان درد و رنج مسلمین جهان را به عنوان علایم ظهور معرفی کرده‌اند و این اشعار، حاکی آگاهی شاعران از روایات و تفاسیر متعدد دربارهٔ عصر ظهور حضرت قائم علیه السلام است.

۲-۴. حاکمان ناشایست

تاریخ بشر از دیرباز شاهد تلخی‌ها و دردهای جوامع مختلف بوده است. تمام این درد و مصیبت‌ها برگرفته از یک دلیل اصلی به نام وجود حاکمان و فرمانروایان نالایق و ناشایست بوده‌اند؛ زیرا همیشه جنگ‌های مخرب به سبب وجود افکار چنین انسان‌های پست و حقیر، در جوامع رخ داده که زیانش متوجه مردم مظلوم بوده است. شاعران در وصف علایم ظهور طبق روایات متواتر، یکی دیگر از آن نشانه‌ها را وجود حاکمان بی‌کفایت معرفی کرده‌اند.

شیخ محسن أبوالحب،^۱ از حکومت‌های فاسد بر جامعه خویش در حالی لب به گلایه گشوده که بی‌کفایتی آنان بر همگان آشکار است:

أفی کلّ یوم فاجر أو ابن فاجر یحکم فینا بادیات معایبه
تروح بک الدنیا و تغدو منیرةً و یملکها من لیس تخفی مثالبه
«آیا در هر روزی بدکاره یا پسر بدکاره در میان ما حکم می‌کند؟ دنیا با تو جان می‌گیرد و صبح را به شام می‌رساند، در حالی که کسی که عیب‌های او مخفی نیست بر آن حکم می‌کند.»

(ابوالحب، ۱۳۸۵: ۵۳)

علی محمد مؤدب،^۲ آخرالزمان را عصر سردرگمی و بی‌لیاقتی حاکمان می‌داند:

۱. وی در سال ۱۲۲۵ هجری و بنا بر روایتی در سال ۱۲۴۵ هجری در کربلا متولد شد و در سال ۱۳۰۵ هجری از دنیا رفت. او یکی از ادبای مشهور عراق به شمار می‌رود که دارای دیوان شعری با اشعاری غالباً در وصف اهل بیت علیهم السلام به ویژه در رثای امام حسین علیه السلام است (ابوالحب، ۱۳۸۵: ۱۹-۱۳).

۲. علی محمد مؤدب، متولد ۱۳۵۵ و دارای آثاری همچون *عاشقانه‌های پسر نوح*، *همین قدر می‌فهمیدم از جنگ*، *مرده‌های حرفه‌ای*، *مجموعه الف‌های غلط*، *دروغ‌ها و عطر هیچ‌گلی نیست* است (مؤدب، ۱۳۸۷: جلد کتاب).

مانده‌ایم چون رمه‌های رها شده

در گرگ و میش ذهنِ شبان‌های مختلف

(مؤدب، ۱۳۸۷: ۳۶۷)

شاعر با تصویری زیبا و ادبی، جامعه خویش را ترسیم کرده است. او مردم جامعه خود را به گله‌ای رها شده تشبیه می‌کند که در گرگ و میش (نماد اوضاع آشفته جهان) حاکمان ناشایست که در قالب استعاره مصرحه (شبان‌های مختلف) مطرح شده گرفتار آمده‌اند. با بررسی این ابیات، درمی‌یابیم که شیخ محسن ابوالحب، علی محمد مؤدب و دیگر شاعران معاصر، دلیل واقعی آشفته‌گی جهان در آخرالزمان را وجود حاکمان فاسد و نالایق برشمرده‌اند.

نتیجه‌گیری

در بررسی تطبیقی اشعار شاعران معاصر درباره پیشگویی‌هایی آخرالزمان می‌توان به چند نکته اشاره کرد:

۱. ظهور مصلح آخرالزمان، یکی از باورهای عمیق در تمامی ادیان الهی است که جلوه آن در دین مبین اسلام نمود بیشتری دارد. زبان شعر و ادب، از دیرباز یکی از والاترین ابزارهای انتقال فرهنگ و آیین ادیان مختلف بوده است. شاعران معاصر از دریچه دنیای شعر و ادب، ضرورت منجی آخرالزمان، امام مهدی علیه السلام را درک کردند و با زبان عقل و احساس، این نیاز را به تصویر کشیدند که پاسخی باشد برای اذهان افراد کوتاه بین که احساس آن‌ها بر عقلشان حاکم است.

۲. وجوه عقاید مشترک در اشعار سراینندگان معاصر، اتفاقی نبوده است. این امر اولاً حاکی از تأثیرپذیری شاعران معاصر عرب و فارس از قرآن کریم و روایات متواتر و فرهنگ غنی شیعه است؛ زیرا تفاسیر آیات قرآنی و روایات متواتر درباره امام مهدی علیه السلام به عنوان ارزشمندترین متون دینی، در طول تاریخ به‌ویژه در عصر معاصر، منبع الهام بخش ادیبان در آفرینش‌های ادبی بوده‌اند. همچنین بیشترین شاعران از هر دو زبان، ساکنان کشورهای ایران، عراق، لبنان، بحرین هستند که مذهب تشیع دارند و این سرزمین‌ها از دیرباز بارها شاهد تجاوز حکومت‌های فاسد و ظالم بوده‌اند.

۳. شاعران در ترسیم علایم حتمی و غیرحتمی ظهور به موضوعات مختلفی اشاره

کرده‌اند و آن‌ها را با علایم یادشده مرتبط دانسته‌اند.

۴. شاعران معاصر مدّ نظر، در استفاده از تفاسیر قرآنی و روایات متواتر درباره نشانه‌های ظهور و مقایسه این روایات با حوادث عصر خویش به این نتیجه معترف بوده‌اند که علایم غیرحتمی ظهور، در عصر معاصر فراوان دیده می‌شود. بنابراین آنان از حوادث و فجایع به وجود آمده در عصر معاصر با عنوان نشانه‌های ظهور یاد کرده‌اند.

۵. با بررسی و مطالعه تمامی اشعار شاعران ذکرشده - که به رواج ظلم و جنگ در آخرالزمان اشاره دارند - می‌توان گفت اولاً، شاعران هر دو زبان، در عصری زیسته‌اند که آماج انواع مصیبت و بلا از سوی حاکمان ناشایست بوده است؛ ثانیاً، آنان از دریچه شعرو ادب جهانی را به تصویر کشیده‌اند که تمامی درد و رنج بشر برای آنان حاکی از نشانه‌های ظهور بوده است. ثالثاً، شاعران مختلف با بهره‌گیری از مفاهیم روایات مختلف درباره اوضاع جهان در آخرالزمان و مقایسه آن علایم با اوضاع کنونی تمام جهان، به این نتیجه رسیده‌اند که این روایات می‌تواند به حوادث و فجایع موجود، اشاره داشته باشد.

منابع

- آل درویش، عبدالله حسن (۲۰۱۱م)، مهدی الأمم عليه السلام، بی جا، العقائد.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم (بی تا)، الغیبة للنعمانی، ترجمه: محمد جواد غفاری، تهران، دارالکتب الإسلامية.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۷ش)، کمال الدین وتمام النعمة، ترجمه: محمد باقر کمره ای، تهران، اسلامیة.
- ابوالحب، محسن (۱۳۸۵ش)، دیوان شیخ محسن ابوالحب، تحقیق: جلیل کریم ابوالحب، نجف، مكتبة الحیدریه.
- ابن طاووس، علی بن موسی (بی تا)، الملاحم والفتن، یافته و آشوب های آخر الزمان، ترجمه: محمد جواد نجفی، تهران، اسلامیة.
- اسماعیلی، رضا (۱۳۹۰ش)، ملکوت کلمات (مجموعه شعر آیینی)، تهران، انجمن قلم ایران.
- اصفهانی، محمد حسین (۱۴۲۳ق)، الانوار القدسیة، قم، المعارف الإسلامية.
- انصاری، نرگس (۱۳۸۹ش)، عاشورا در آیین شعر معاصر بررسی و تحلیل شعرهای عاشورایی (فارسی و عربی)، تهران، مجتمع فرهنگی عاشورا.
- تونه ای، مجتبی (۱۳۹۱ش)، موعود نامه (القبای مهدویت)، قم، مشهور.
- تهرانی، خوشدل (۱۳۸۹ش)، بهترین اشعار خوشدل تهرانی، تهران، منیر.
- _____ (۱۳۸۶ش)، دهه عاشورا (مجموعه اشعار عاشورایی شادروان خوشدل تهرانی)، تهران، منیر.
- حسینی، سید حسن (۱۳۸۷ش)، هم صدا با حلق اسماعیل، تهران، سوره مهر.
- الحکیم، رزاق (۲۰۱۳م): «علی قرأة فی کتاب علی بوابة النزع الأخير للدکتور عبدالهادی الحکیم»، مؤسسة اعلامیة وطنیون www.fa.horaforex.com
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۰ش)، ساحل خورشید، تهران، الحیاة.
- خمینی، سید روح الله (۱۳۸۵ش)، دیوان امام (مجموعه اشعار امام خمینی رحمته الله)، تهران، عروج.
- راوندی، قطب الدین سعید بن هبة الله (بی تا)، جلوه های اعجاز معصومین عليهم السلام، مترجم: غلام حسن محرمی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- سبزواری، حمید (۱۳۶۸ش)، *سرود سپیده*، تهران، کیهان.
- شهریار، محمد حسین (۱۳۸۷ش)، *دیوان شهریار*، تهران، نگاه.
- شیرازی، حسن (۲۰۰۵م)، *دیوان آیه الله الشهید السعید الإمام السید حسن شیرازی*، بیروت، مؤسسة البلاغ.
- صفارزاده، طاهره (۱۳۸۴ش - الف)، *دیدار صبح*، تهران، پارس کتاب.
- _____ (۱۳۸۴ش - ب)، *اندیشه در هدایت شعر*، تهران، نزدیک.
- عبد اللهی، محمود (۱۳۸۴ش)، *سیمای امام مهدی در شعر عربی*، قم، مسجد مقدس جمکران.
- عبد المجید، معروف (۱۴۲۰ق)، *بلون الغار بلون الغدير*، قم، مرکز الأبحاث العقائدية.
- العزازی، عباس اسماعیل (۱۴۲۸ق)، «الامام المهدی فی الشعر العربی»
www.m-mahdi.net
- کاشانی، مشفق (۱۳۸۸ش)، *خلوت انس (شرح احوال و آثار و مکاتبات ادبی تنی چند از شاعران معاصر)*، تهران: اطلاعات.
- کاظمی، محمد کاظم (۱۳۹۰ش)، *ده شاعر انقلاب*، تهران، سوره مهر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (بی تا)، *الکافی*، ترجمه: سید جواد مصطفوی، تهران، فرهنگ اهل بیت (علیهم السلام).
- _____ (۱۳۸۱ش)، *بهشت کافی*، ترجمه: محمدرضا آذیر، قم، سرور.
- کورانی، علی (۱۳۸۷ش)، *عصر ظهور*، تهران، بین الملل.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، تحقیق: جمعی از محققان، بیروت، دار أحياء التراث العربی.
- _____ (۱۳۷۵ش)، *مهدی موعود (ترجمه ج ۵۱ بحار الأنوار)*، ترجمه: علی دوانی، تهران، اسلامیه.
- _____ (۱۳۷۹ش)، *احتجاجات (ترجمه جلد ۹ بحار الأنوار)*، ترجمه: موسی خسروی، تهران، اسلامیه.
- مجلة الانتظار (الانتظار مجلة فصلية تعنى بالشأن المهدوی)، ۱۴۲۷ق، سال دوم، شماره ۶.
- مردانی، نصر الله (۱۳۸۶ش)، *مست برخاستگان*، تهران، تکا.
- مفید، محمد بن محمد (بی تا)، *الإرشاد للمفید*، ترجمه: محمد باقر ساعدی خراسانی،

- تهران، اسلامیة.
- مكارم شیرازی، ناصر و همكاران (۱۳۷۴ش)، *تفسير نمونه*، تهران، دار الكتب الإسلامية.
 - مؤدب، علی محمد (۱۳۸۷ش)، *عطر هیچ گلی نیست*، تهران، تکا.
 - موسوی گرمارودی، علی (۱۳۸۶ش)، *باغ سنگ*، تهران، تکا.
 - الموسوی، غفران (۲۰۱۲)، «الانتظار الامام المهدي في الشعر العربي»
www.m-mahdi.info
 - میرسلیمی، جمشید (۱۳۸۱ش)، *بوی خوش انتظار*، تهران، پژوهندة.
 - میرجهانی طباطبایی، سید حسن (۱۳۸۸ق)، *الدرر المكنونة في الإمام والإمامة وصفاته الجامعة*، تهران، مكتبة الصدر.
 - نورالدین، حسن جعفر (۱۴۲۹ق)، «الشخصية الإمام المهدي ﷺ في الشعر العربي المعاصر»
www.m-mahdi.net
 - وهاب، مرتضى (۱۳۸۰ش)، *ديوان سيد مرتضى الوهاب*، قم، مكتبة الحيدرية.
 - هراتی، سلمان (۱۳۸۸ش)، *از آسمان سبز*، تهران، سوره مهر.
 - راسخون www.rasekhoon.net
 - شبکه العرفان الثقافي www.alerfan.com
 - قاب قوسین www.qabaqaosay.com
 - قصائد الولائيہ، «الشاعر الكبير السيد سعيد الصافي الرميثي» www.kasaed.net
 - مركز الدراسات شخصية في الإمام المهدي ﷺ www.m-mahdi.net
 - مكتبة دوروق الاهواز www.ahwazbook.mihanblog.com

